YIRIK SANOAT KORXONALARNI MINTAQA IQTISODIYOTIGA EKOLOGIK TA'SIRINI BAHOLASH USULLARI

Savrieva Madina Xakimovna
Navoiy innovatsiyalar universiteti
mustaqil tadqiqotchi
+99893 157 91 77
savrievamadina@gmail.com

Annotatsiya: *maqolada mintaqaning ekologik holatiga yirik sanoat monopoliyalarning ta'sirini baholashda qo'llanilishi mumkin bo'lgan usullar, ularning kattaliklari va ko'rsatkichlari tahlili keltirilgan. Yirik korxonalarni mintaqaning ekologik xavfsizligini ta'minlashi bilan birga iqtisodiy farovonlikka erishishda, atrof-muhitga ta'sir qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish, atrof-muhit mezonlari va atrof-muhit sifati ko'rsatkichlarini standart bozorni baholashda moliyaviy hisobotlarda aks ettirishda koefitsiyent indekslarini aniqlash, bu esa korxona faoliyatini muvozanatli ekologik va iqtisodiy barqaror rivojlanish nuqtai nazaridan baholashning usullari tahlili yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *ekologik holat, ekologik holatni baholash, atrof-muhit, ekologik xavfsizlik, mintaqa iqtisodiyotini barqarorlashtirishda ekologik ta'sir, atrof muhit obyektlari, ekologik ta'sir koeffisiyenti indeksi.*

Аннотация: *в статье представлен анализ методов, их размеров и показателей, которые могут быть использованы для оценки влияния крупных промышленных монополий на экологическую ситуацию региона. Определение индексов коэффициентов в финансовой отчетности, отражающих экологические критерии и показатели качества окружающей среды в стандартных рыночных оценках, воздействие на окружающую среду и эффективное использование природных ресурсов, при обеспечении экологической безопасности крупных предприятий региона, достижении экономического благополучия. методы оценки деятельности предприятия с точки зрения сбалансированного эколого-экономического устойчивого развития.*

Ключевые слова: *состояние окружающей среды, оценка экологического состояния, окружающая среда, экологическая безопасность, воздействие окружающей среды на стабилизацию экономики региона, объекты окружающей среды, индекс коэффициента экологического воздействия.*

Abstract: *the article presents an analysis of the methods that can be used to assess the impact of large industrial monopolies on the ecological state of the region,*

their sizes and indicators. The analysis of the methods of determining the coefficient indices of large enterprises in ensuring the ecological safety of the region while achieving economic well-being, environmental impact and efficient use of natural resources, reflecting environmental criteria and environmental quality indicators in financial statements in standard market assessments, which evaluate the activities of the enterprise from the point of view of balanced ecological and economically sustainable development, is presented.

Keywords: *ecological state, assessment of the ecological state, environment, ecological safety, ecological impact in stabilizing the regional economy, environmental objects, ecological impact coefficient index.*

Kirish.

Mintaqada sanoat rivojlanishining strategik yo‘nalishi milliy iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlari funksiyalari va tuzilishini o‘zgartiradigan impulslarning shakllanishi va tranzitini belgilaydi [2]. Mamlakat iqtisodiyotini mintaqalashtirish iqtisodiy munosabatlarning o‘ziga xos shakllarining paydo bo‘lishini va mintaqaviy iqtisodiy tizimlarning shakllanish xususiyatlarini belgilaydi, ularning o‘zgarmas atributi ushbu ijtimoiy shaklning faoliyati sifatida ularning resurslar bilan ta’minlanishini o‘rganishdan iboratdir. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy holati o‘ziga xos paradigmasi bilan ishlab chiqarishni tashkil etish. Hududlarni resurslar bilan ta’minlashning eng muhim elementlaridan biri yirik hududiy korxonalarning salohiyatidir [3].

Mintaqa iqtisodiyotini barqarorlashtirishda yirik korxonalarning rolini e’tiborsiz qoldirib bo‘lmaydi. Ular yangi ish o‘rinlari yaratadi, soliq tushumlarini ko‘paytiradi, investitsiyalarni jalb qiladi, bu esa mintaqa va milliy iqtisodiyot uchun katta ahamiyatga ega. Bunday yirik monopol korxonalarning faoliyati ijtimoiy muhit va atrof-muhitga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Mintaqada joylashgan bunday yirik “drayver” sanoati korxonalarning jihatlarini tushunish barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish uchun juda muhim. Tadqiqot natijalari yirik korporatsiyalar va ularning mintaqaviy rivojlanishdagi roliga oid siyosatni takomillashtirish uchun va baholash maqsadida qo‘llanilishi mumkin.

Tadqiqotda bunday yirik monopol korxonalarning hududiy yalpi mahsulotni shakllantirishga qo‘shgan hissasi, yangi ish o‘rinlari yaratish, ijtimoiy va infratuzilmani rivojlantirishga yo‘naltirilgan investitsiyalar, shuningdek, uning faoliyatining mintaqadagi ekologik vaziyatga ta’sirini baholash kabi jihatlar ko‘rib chiqilishi kutilmoqda. Soliq imtiyozlari va ularning viloyat byudjetidagi rolini tahlil qilishga alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqot iqtisodiy tahlilning kompleks usullaridan, jumladan statistik ma’lumotlarni qayta ishlash, korxona hisobotini tahlil qilish va

mintaqaviy iqtisodiy ma’lumotlardan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Ish natijalaridan hududlarni barqaror iqtisodiy rivojlantirish maqsadida yirik korxonalar va hududiy hokimiyat organlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni muqobillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik subyektining ishlab chiqarish jarayonini ko‘kalamzorlashtirish (ekologilizatsiya) korxonaning atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyati uchun xarajatlarining tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan iqtisodiy zarar tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq. Yana bir komponent - bu ifloslantiruvchi moddalarning atrof-muhitga salbiy ta'siri darajasiga qarab joriy xarajatlar. Bularga, masalan, tozalash inshootlari, to‘g‘onlarni qurish kabi profilaktik xavfsizlik choralari xarajatlari kiradi.

Zamonaviy jamiyatning asosiy ustuvor maqsadi: ekologik xavfsizlikni ta’minlash bilan birga iqtisodiy farovonlikka erishishdir, shuning uchun atrof-muhitga ta’sir qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish talablariga muvofiqlik nuqtai nazaridan korxona faoliyati to‘g‘risida to‘liq ma’lumotni oshkor qilish zarurati mavjud. Atrof-muhit mezonlari va atrof-muhit sifati ko‘rsatkichlari odatda standart bozor baholashlaridan tashqarida bo‘lib, an’anaviy moliyaviy hisobotlarda aks ettirilmaydi, bu esa korxona faoliyatini muvozanatli ekologik va iqtisodiy barqaror rivojlanish nuqtai nazaridan baholashni qiyinlashtiradi.

Tadqiqotning dolzarbligi, bir tomondan, uning manfaatdor tomonlarning keng doirasi uchun muhimligidadir. Korxonaning ekologik xavfsizligi darajasini obyektiv baholashga imkon beradigan vositalarga ega bo‘lish, boshqa tomondan, muvozanatli ekologik va iqtisodiy rivojlanishni ko‘rsatadigan korxona faoliyatini ishonchli baholash korxonaning qo‘shimcha raqobatdosh ustunligiga aylanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Rus mualliflarining ko‘plab asarlarida (L.I.Abalkin, A.A.Andreev, YU.E.Blagov, S.E.Litovchenko, N.A.Krichevskiy, M.I. Liborakina, A.N. Garkavenko va boshqalar) ta’kidlashicha, yirik korxonalarning ijtimoiy [4] iytisodiy, ekologik mas’uliyat nafaqat xo‘jalik yurituvchi subyektning, balki butun iqtisodiy tizimning barqarorligini - byudjetni barqaror to'ldirish, ekologik vaziyatni yaxshilash va tabiiy resurslarni tejash va aholining hayot sifati darajasini oshirish hisobiga oshiradi.

V.I.Menshikova [5] hududlar iqtisodiy salohiyatini aniqlashning bir nechta uslubiy yondashuvlarini o'rgangan, hududlar iqtisodiy salohiyatini tizimli tarkibiy qismlarga ajratgan. Yana bir rus olimi N.A.Chijova [6] o‘z tadqiqotlarida hududlar iqtisodiy salohiyati va uning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillar klassifikatsiyasini amalga oshirgan.

A.A.Kutin va S.V.Lyutsuk [7] mashinasozlik korxonasining ishlab chiqarish salohiyatini energiya va moddiy resurslar, asosiy ishlab chiqarish fondlari, axborot resurslari, kadrlar va tashkiliy resurslardan iborat deb hisoblaydilar.

A.P.Moskalenkoning [8] fikriga ko‘ra, “ekologik va iqtisodiy modellashtirishning hozirgi holati bizga ma’lum hududlar oldida turgan individual vazifalarni eng umumiy shaklda takrorlash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Hozirgi amaliyotda yirik monopol korxonalarning mintaqa iqtisodiyotini barqarorlashtirishdagi ham iqtisodiy munosabatlar, ham ijtimoiy, ham ekologik jarayonlarning mas’uliyati shakllanishida dolzarb bo‘lib kelmoqda. Shu sababli, yirik korxonalarning hududning ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi rolini baholashning o‘rnatilgan amaliyoti, qoida tariqasida, ularning yalpi hududiy mahsulotdagi ulushi, mintaqa byudjeti daromadlari va ularning umumiy sonidagi ish joylari ulushi bilan baholanadi.

Atrof-muhitga ta'sir va ularning oqibatlarini baholashdan oldin ular sodir bo‘lgan hududni - uning barcha tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy xilma-xilligini yaxshi tushunish kerak. Agar biz tibbiyot bilan parallellik qiladigan bo‘lsak, bemorning tanasining xususiyatlarini, oldingi va surunkali kasalliklarini bilmasdan turib, uni davolash va hatto oldini olish mumkin emas. Aynan shu muammo muhandislik va ekologik tadqiqotlar doirasida atrof-muhitning hozirgi holatini baholash tartibi bilan hal qilinadi.

Atrof muhitni muhofaza qilish sohasida [1] davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, tabiatni muhofaza qilish sohasidagi qonun hujjatlari buzilishlari profilaktikasi, ularni aniqlash va oldini olishning samarali mexanizmlarini joriy etish, respublika aholi punktlarining sanitariya va ekologik holati uchun davlat organlari, xo‘jalik yurituvchi subyektlar rahbarlari va fuqarolarning shaxsiy javobgarligini kuchaytirish, shuningdek, 2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi Milliy maqsad va vazifalarga erishishni ta’minlash maqsadida quyidagilar belgilangan:

- atrof muhit obyektlarini (atmosfera havosi, suv, yer, tuproq, yer qa’ri, bioxilma-xillik, qo‘riqlanadigan tabiiy hududlar) antropogen ta’sir hamda boshqa salbiy ta’sir qiluvchi omillardan saqlash va sifatini ta’minlash;
- ekologik jihatdan eng kam xavf tug‘diruvchi materiallardan, mahsulotlardan, ishlab chiqarish obyektlari va boshqa obyektlardan ustuvor darajada foydalanish;
- qo‘riqlanadigan tabiiy hududlarni kengaytirish;
- zaharli kimyoviy va radioaktiv moddalardan ekologik xavfsiz foydalanishni ta’minlash;

– chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirishning ekologik xavfsiz tizimini takomillashtirish;

– aholining ekologik madaniyatini shakllantirish, atrof muhitni muhofaza qilish sohasida davlat organlari faoliyatining shaffoflik darajasini oshirish va fuqarolik jamiyatining rolini kuchaytirish.

Yuqoridagi mamlakatimiz rahbarining Farmoni aynan, atrof-muhitning hozirgi ijtimoiy holatini baholash (AMIHB)da sanoat ishlab chiqarish quvvatlari, qurilish loyihalari, konlarni o‘zlashtirish va hududni rivojlantirishning boshqa turlarini ekologik jihatdan qo‘llab-quvvatlash doirasidagi birinchi va eng muhim jarayonlarini shakllantiradi.

AMIHBning maqsadi atrof-muhitga ta'sirni baholashni keyinchalik ishlab chiqish uchun obyektning tabiiy va ijtimoiy muhitining hozirgi holatini baholashdir.

AMIHB maqsadlari:

• obyekt hududi tabiiy muhitining komponent-komponent xususiyatlari (rel’ef, suv, tuproq, o‘simlik va boshqalar);

• AM (atrof-muhit) komponentlarining ifloslanish darajasini baholash;

• obyekt hududi AMIHB bo‘yicha geografik axborot tizimini va qo‘shimcha kartografik materiallarni yaratish;

• atrof-muhitga etkazilgan zararni umumiy baholash, shu jumladan mavjud texnogen hududlarni har tomonlama tavsiflash;

• ijtimoiy muhitning xususiyatlari, shu jumladan mahalliy xalqlarning an'anaviy ekologik boshqaruvini saqlash masalalari;

• dastlabki ekologik tavsiyalarni ishlab chiqish.

1-chizma

Hududni rivojlantirish bosqichlari va loyihalarni ekologik jihatdan qo‘llab-quvvatlash [9]

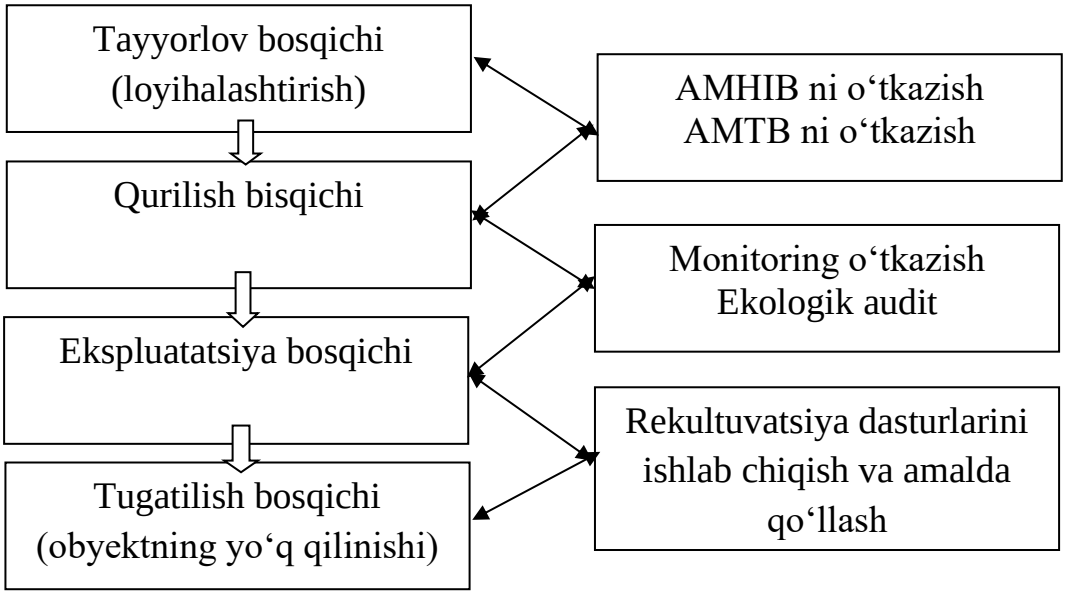

Shunday qilib, AMIHB ta’sir etuvchi obyekt atrof-muhitining, shu jumladan tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy komponentlarning tarkibiy qismlari bo‘yicha batafsil tavsiflarini taqdim etishi kerak.

Shu bilan birga, nafaqat tabiiy ekotizimlarning holatini, balki avvalgi xo‘jalik faoliyati natijasida ularning mavjud antropogen o‘zgarishi darajasini ham baholash muhimdir. AMIHB va uning tahlili davomida olingan ma’lumotlarga asoslanib, rivojlanish loyihalarini kelgusida ekologik qo‘llab-quvvatlash jarayonida atrof-muhitga iqtisodiy faoliyat natijasida yetkazilishi mumkin bo‘lgan zararni hisoblash va uni minimallashtirish yo‘llarini ishlab chiqish imkonini beruvchi AMT amalga oshiriladi.

Shuningdek, obyektning ekologik auditini o‘tkazish va obyekt hududidagi atrof-muhit holatini nazorat qilish. Monitoring operatsion tizim holatidagi o‘zgarishlarni kuzatish va shunga mos ravishda biznes faoliyatini sozlash imkonini beradi audit texnologik operatsiyalarning ekologik standartlarga muvofiqligini tekshiradi.

Bizning fikrimizcha, yirik korxonalarning hududni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi (ulushi)ni aynan mintaqadagi iqtisodiy o‘sish, sanoat hajmiga ta’sirini baholashning ishonchliligini oshirish uchun quyidagi metodologiyadan foydalanish kerak: ijtimoiy-iqtisodiy mas’uliyatli yirik monopollashgan korxonalarning mintaqa iqtisodiyotiga ta’sir etish koeffitsientini aniqlashga asoslanadi, uning faoliyati iqtisodiy o‘sishga, ekologik vaziyatni yaxshilashga, aholi turmush darajasi va sifatiga ta'siri indekslarini ko‘paytirish orqali mintaqani rivojlantirish ko‘rsatkichlarini baholaydi.

Har bir tashkil etuvchi uchun ko‘rsatkichlarning solishtirilishi va mutanosibligini ta'minlash maqsadida o‘sish sur'atlari hisoblab chiqiladi. Umumiy ko‘rsatkichlarni hisoblash individual sintez orqali amalga oshiriladi. Geometrik o‘rtacha qiymatga asoslangan natijalar miqdorni emas, balki tahlil natijalarini o‘zgarishsiz qolishga imkon beradi va individual ko‘rsatkich qiymatlarni aniq o‘lchash imkonini yaratadi.

Tahlil va natijalar.

Rus olimi M.V. Zavyalov [10] tadqiqotlari asosida o‘z uslubini taklif qildi, yirik monopol korxona yondashuvini bir necha darajali baholash barqaror rivojlanish ko‘rsatkichlari tizimlari sanoatning barqaror rivojlanishining barcha tarkibiy qismlari baholash ko‘rsatkichlarini tanlash obyekti ekanlishigi ilgari suradi. Bir necha darajali yondashuvni baholash modeli aynan barqaror rivojlanish ko‘rsatkichlarining yangi tizimi ekanligini quyidagicha asosladi:

$$\text{I bar.riv} = \prod_{N=1}^{F} (\text{I bar. rivN}) \quad (1)$$

bu yerda:

F - sanoat majmuasi korxonalari soni;

Ibar.riv - hududiy sanoatning N-chi yirik korxonasining barqaror rivojlanishining kompleks indeksi ko‘rsatkichi;

Ibar.rivN - hududlarning har tomonlama rivojlanishini ko‘rsatuvchi indekslar asosida hisoblanadi: ijtimoiy, ekologik, institutsional, iqtisodiy rivojlanish.

Olingan indekslar yirik monopol korxona faoliyatining umumiy hajmidagi o‘zgarishlarni tavsiflaganligi sababli, fikrimizcha, o‘rtacha geometrik qiymatdan foydalangan holda monopol korxonaning ijtimoiy muhitining mintaqa rivojlanishiga ta’sirining integral koeffitsientini hisoblash tavsiya etiladi:

$$\text{K min.ij.ta's} = \sqrt{(Kmin.iq.ta's \cdot Kmin.h.dar.ta's \cdot Kmin.ekol.ta's)} \quad (2)$$

bu yerda:

Kmin.ij.ta’s - yirik monopol korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy mas’uliyatli faoliyatining mintaqa rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatish koeffitsienti;

Kmin.iq.ta’s - yirik monopol korxona faoliyatining hududning iqtisodiy o‘sishiga ta'sir indeksi (yalpi qo‘shilgan qiymatning o'sish indeksini va ko‘rib chiqilayotgan davrda viloyat va mahalliy byudjetlarga soliq to‘lovlarining o‘sish indeksini bazaga nisbatan ko‘paytirish yo‘li bilan aniqlanadi);

Kmin.h.dar.ta’s - yirik monopol korxona faoliyatining mintaqa aholisining turmush darajasi va sifatiga ta’siri indeksi (xodimlarining o‘rtacha ish haqining o‘sish indeksini ko‘rib chiqilayotgan davrda bazaviy davrga nisbatan xodimlar sonining o‘sish indeksiga ko‘paytirish orqali aniqlanadi);

Kmin.ekol.ta’s - yirik monopol korxona faoliyatining mintaqadagi ekologik vaziyatga ta’siri indeksi (suvga zararli moddalar chiqindilarini kamaytirish indeksini va atmosferaga zararli moddalar emissiyasini kamaytirish manbalari indeksi ko‘paytirish orqali aniqlanadi).

Yirik sanoat korxonasining ijtimoiy mas’uliyatli faoliyatining mintaqa rivojiga ta’siri koeffitsienti o‘rganilayotgan davr uchun alohida yo‘nalishlarda korxona faoliyati ko‘lamining o‘zgarishini ko‘rsatadi. Bu shuni anglatadiki, mintaqada bunday korxona tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi, mintaqa byudjetiga to‘langan soliqlar miqdori, korxonada bandlik darajasi va atmosfera va suv havzalariga ifloslantiruvchi moddalar chiqindilari qancha kam bo‘lsa, ushbu koeffitsientning qiymati shunchalik yuqori bo‘ladi. O‘rganilayotgan davrda rivojlanishi, bu korxonaning mintaqaviy investitsiyalarga qo‘shgan hissasi oshganligini ko‘rsatadi.

Korxona tomonidan atrof-muhitni ifloslantiruvchi manbalarning ikki turi mavjud:

- ishlab chiqarish jarayonining mavjud texnologiyasi;
- ishlab chiqarishni texnik jihozlash.

Yirik monopol korxonaning ishlab chiqarish jarayonini ekologizatsiyalashtirish korxonaning atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyati uchun xarajatlarining tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan iqtisodiy zarar tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq. Yana bir komponent-ifloslantiruvchi moddalarning atrof-muhitga salbiy ta’siri darajasiga qarab joriy xarajatlar, masalan, kanalizatsiya tozalash inshootlari, to‘g‘onlar va hokazolarni qurish kabi profilaktik xavfsizlik choralari xarajatlari kiradi.

Ekologik va matematik usullar yordamida modellashtirish, monopol korxonalar faoliyatini ko‘kalamzorlashtirishning bunday mexanizmi, atrof-muhitning normal holatini ta'minlaydigan, oqava suvlarni tozalash inshootlarining samarali ishlashi sharoitida (ya’ni ekologik buzilishlarsiz) foydani maksimallashtirishga erishiladi [13].

Mintaqa uchun iqtisodiy samara (yirik monopol korxona faoliyatining iqtisodiy o‘sishga ta’siri indeksi) yalpi hududiy mahsulotning o‘sishida ifodalanadi. Ijtimoiy ta’sir (yirik monopol korxona faoliyatining mintaqa aholisining turmush darajasi va sifatiga ta’siri indeksi) ijtimoiy barqarorlikni va mintaqa aholisining munosib darajasi va sifatini saqlash uchun shart-sharoitlarni ta’minlashdan iborat. Ekologik ta’sir (korporatsiya faoliyatining mintaqadagi ekologik vaziyatga ta’siri indeksi) korporatsiya faoliyatining mintaqadagi ekologik vaziyatga salbiy ta’sirini kamaytirishda namoyon bo‘ladi.

Monopol ishlab chiqarishning asosiy belgilari ishlab chiqarish hajmi va unga bog‘liq bo‘lgan S sotish narxidir, (S(Q) bozor talabining funktsiyasi). Monopolist ishlab chiqarishning ko‘payishi bilan narxni pasaytirishi kerakligi sababli [11] fikrimizcha, monopol korxonaning mintaqa iqtisodiyotiga ekologik ta’sirini baholash uchun korxonaning umumiy daromadi, umumiy xarajatlari, marjinal foyda va xarajatlarni, mintaqani ifloslanish indekslari va ularning zarar summalarini aniqlashni quyidagi tenglik orqali hosil qilishdan boshlash zarur va aynan ekologik ta’sirni baholash shu ketma-ketlikda amalga oshirilsa maqsadli bo‘ladi:

$$\frac{dC}{dQ} = < 0 \quad (3)$$

Korxonaning umumiy daromadi (yalpi daromad) quyidagi shaklga ega bo‘ladi:

$$W(Q) = C(Q)*Q \quad (4)$$

Umumiy xarajat funktsiyasini X(Q) ko‘rinishda ifodalasak,

$$Xum\ (Q)=X\ ish.ch(Q)+Xifl.mod(Q) \quad (5)$$

bu yerda:

X ish.ch (Q) - ishlab chiqarish xarajatlari;

Xifl.mod (Q) - ishlab chiqarishni ifloslantiruvchi moddalardan tozalash bilan bog‘liq xarajatlar.

Foyda F(Q) ifodasini quyidagicha yozamiz:

$$F(Q)=W(Q) – Xum(Q) \quad (6)$$

Foydani maksimal darajada oshirish uchun zarur shart hosilaning nolga tengligi bo'ladi:

$$dF/dQ=dW/dQ-dX/dQ=0 \quad (7)$$

$$dW/dQ=dX/dQ \quad (8)$$

bu tenglikni quyidagicha ifodalaymiz:

$$S=dW/dQ, T=dX/dQ \quad (9)$$

bu yerda:

S-marjinal daromad;

T – marjinal xarajatlar.

Keyin monopolistning foydasini maksimal darajada oshirish uchun zarur shart marjinal daromad va marjinal xarajatlarning tengligi bo‘ladi, ya’ni S=T.

(4), (5) va (6) formulalarni hisobga olgan holda, biz oxirgi tenglikni quyidagicha yozamiz:

$$S - Tish.ch - Tifl.chiq.toz = 0 \quad (10)$$

bunda:

$$Tish.ch = dP/(dQ), \quad Tifl.chiq.toz=(dXifl.mod)/dQ \quad (11)$$

$$S=dC/dQ \cdot Q+C \quad (12)$$

$$dF/dQ=S-Tish.ch-Tifl.chiq.toz \quad (13)$$

bu yerda:

Tish.ch - marjinal ishlab chiqarish harajatlari

Tifl.chiq.toz - ishlab chiqarishni ifloslantiruvchi moddalardan tozalash uchun marjinal xarajatlar.

Foydani maksimal darajada oshirish uchun yetarli shart - bu tengsizlik bo‘ladi:

$$\frac{d^2P}{dQ^2} < 0$$

(13) Ifodani hisobga olgan holda, quyidagi shaklda ifodalaymiz:

$$\frac{dS}{dQ} - \frac{d\text{Tish.ch}}{dQ} - \frac{dT\text{ifl.chiq.toz}}{dQ} < 0$$

(10) tenglamaning yechimi Q=Q0 muvozanat nuqtasi bo'ladi.

$$S(Q0) - T\ ish.ch(Q0) - Tifl.chiq.toz(Q0) \equiv 0 \quad (14)$$

Muvozanat nuqtasida monopolist ishlab chiqaruvchining monopol kuchining ko‘rsatkichi Lerner indeksi [12] orqali aniqlasak maqsadli hisoblanadi.

$$N=\frac{C_\circ - T_\circ}{C_\circ},$$

bunda:

$$C0=C(Q0), \ T0=T(Q0) \quad (15)$$

Ko‘rib chiqilayotgan holatda Lerner indeksining ifodasi quyidagicha bo‘ladi:

$$N= \frac{C0-\text{Tish.ch.0}-\text{Tifl.chiq.toz.(Q0)}}{C0} \quad (16)$$

bunda:

T ish.ch.0= T ish.ch(Q0), Tifl.chiq.toz.0= Tifl.chiq.toz(Q0)

Bu borada mintaqalarning rekreatsion hududlariga alohida e'tibor qaratish lozim. Ularda faqat tabiiy resurslarga asoslangan mintaqaviy monopoliyalar (masalan, Navoiy kon metallurgiya kombinati) davlat bilan birgalikda mintaqada yangi korxonalarning, ayniqsa sanoat korxonalarining paydo bo'lishi jarayoniga to'sqinlik qiladigan qo'shimcha shart-sharoitlarni yaratadi.

Xulosa va takliflar.

Xulosa qilishi mumkinki, mintaqa iqtisodiyotining barqaror rivojlanish kontseptsiyasi o'zida uchta asosiy jihatni o'zida mujassam etgan: iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mintaqa sanoatining barqaror rivojlanishi hamda iqtisodiy o'sishiga erishish ilg'or va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish chiqindilarini qayta ishlash va ularni keyinchalik iste'mol qilish orqali resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali amalga oshiriladi.

Avvalo, sanoat korxonasining ekologik-innovatsion-ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatining asosiy tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish kerak. Bularga ishlab chiqarish bazasini tavsiflovchi texnik-iqtisodiy salohiyat kiradi; ekologik innovatsiyalarni joriy etish uchun moliyaviy imkoniyatlarni belgilovchi investitsiya va moliyaviy salohiyat; ekologik innovatsiyalarni yaratish va rivojlantirish ishtirokchilarining sifat tarkibini tavsiflovchi kadrlar salohiyati; umuman korxonaning innovatsion faolligi darajasini aks ettiruvchi innovatsion rivojlanish salohiyati.

Yirik sanoat monopoliya majmualarining faoliyati bo'yicha mintaqaning ekologik muhitiga va barqaror rivojlanishiga, iqtisodiy o'sishga ta'sirini o'rganish bo'yicha aniqlangan yondashuvlarning kuchli va zaif tomonlarini, ya'ni baholashning xorij tajribalarida isbotlangan koeffitsient indekslarini tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, bunday yirik monopol korxonalarning mintaqa iqtisodiyotiga ta'sirini alohida o'rganish o'zining to'liq natijasini bermaydi.

Fikrimizcha, yuqorida ko'rib chiqilgan metodologiya prognozga guruhlangan ko'rsatkichlar tizimini tahlil qilishga asoslangan bo'lsa, bu ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik muhitni takomillashtirishga qaratilgan monopol korxona faoliyatini har tomonlama baholash va ularni boshqa korxonalar faoliyati bilan solishtirish imkonini beradi.

Takliflar. Strategik ekologik baholashni (SEB) amalga oshirish zarur:

– Transchegaraviy kontekstda atrof-muhitga ta'sirni baholash to'g'risidagi konventsiyaning Atrof-muhitni strategik baholash to'g'risidagi bayonnomasiga muvofiq to'liq SEB tizimini joriy etish bo'yicha me'yoriy-huquqiy bazani ishlab chiqish;

– SEB va EIB izchil ekologik baholash tizimining bir qismiga aylanishini ta’minlash;

– SEB sohasida davlat organlari va boshqa manfaatdor tomonlarning xabardorligini oshirish va salohiyatini oshirishni ta’minlash;

– Bir yoki bir nechta bosqichli SEB o‘tkazish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining Atrof muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” 30.10.2019 yildagi Farmoni. PF-5863-son.
2. Кофанов. А.А. Диверсификация региональной экономики как доминирующая стратегия структурного развития в условиях глобализации экономических отношений: автореф. дис. на соиск. уч.ст. д-ра экон. наук: 08.00.05 / А. А. Кофанов. – Краснодар. 2010. С.31.
3. Матвеева. Л.Г. Методологические основы оценки потенциала крупных корпораций в системе региональной экономики. Экономический вестник Ростовского экономического университетаю 2003. Том 1. №2.
4. Е.Д. Разгулина. Оценка влияния крупнейших предприятий на социально-экономическое развитие территорий. Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз 3 (33) 2014. С. 223.
5. В.И. Меньщикова. Экономический потенциал региона: терминология, структура, модель. ISSN 1810- 0201. Вестник ТГУ, віпуск4 (84), 2010.
6. Н.А.Чижова. К вопросу осоциально-экономическом потенциале региона: теоретический аспект. Вестник Алтайского государственного аграрного университета № 7 (105), 2013.
7. Кутин А.А., Луцюк С.В. Анализ структуры временных связей машиностроительного производства // Технология машиностроения. 2010. № 3. С. 58–61.
8. Москаленко А.П. Экономика природопользования и охраны окружающей среды. –М.: Ростов н/Д, 2003.
9. Шахин Д.А., Пинаев В.Е. Оценка современного состояния окружающей среды в рамках экологического сопровождения проектов / под общ. ред. Д. В. Шахина и В. Е. Пинаева: монография. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мир науки, 2018. URL: http://izd-mn.com/PDF/08MNNPM18.pdf. ISBN 978-5-9907105-1-1.
10. М.Ф. Махмудов. Методология кластерного подхода социально-экономического развития регионов: на примере республики Узбекистан. Социально-экономическое развитие государств евразии и других зарубежных стран № 9. 2023. Завьялов М.В. Управление реализацией государственной политики по обеспечению устойчивого развития кластера: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05. –М.: 2020. С.173.

11. Д. Ю.Савон. Подходы к моделированию деятельности предприятий-монополистов с учетом природоохранных издержек. SSN 0321–3056 Известия Вузов. Северо-Кавказский Регион Общественные Науки. Приложение. 2005. № 10. С.40-44. // Тихомиров Н.П., Потравный И.М., Тихомирова Т.М. Методы анализа и управления эколого-экономическими рисками. –М.: 2003.
12. Просветов Г. И. Математические методы в экономике. –М.: Издательство РДЛ, 2004. С. 160.